

Vermenging en verwisseling van Bredase en Brabantse leengoederen in en om het land van Breda tijdens het hertogelijk bewind, 1326-1339

door

K. A. H. W. LEENDERS

Omstreeks 1198 droeg Godfried van Schoten het kasteel van Breda en zijn andere daarbij gelegen bezittingen op aan de hertog van Brabant. Daarop beleende de hertog Godfried van Schoten met diezelfde goederen en ook met alle rechten die de hertog daarnaast in het latere Land van Breda bezat, uitgezonderd bepaalde leengoederen.¹

Deze uitzondering leidde ertoe dat in later tijd tal van hertogelijke enklaves in het Land van Breda aangetroffen worden. Eén complex ervan heeft zijn bestaan tot op heden kunnen rekken: Baarle-Hertog. Voor de beschrijving van de wordingsgeschiedenis van het Land van Breda is het uiteraard van belang die hertogelijke goederen exact te kennen. Het blijkt nu dat de uitzonderingsgebieden van ca. 1198 *niet* eenvoudigweg te vinden zijn door in de hertogelijke leenboeken te speuren naar lenen die binnen het Land van Breda lagen. Wie daar niet op bedacht is, loopt het risico een goed ten onrechte als „enklave” te bestempelen. Welke komplikatie de rekonstruktie van de hertogelijke lenen bemoeilijkt, zal hierna beschreven worden, terwijl ook zal worden aangegeven hoe die moeilijkheid uit de weg geruimd kan worden.

In dit artikel zal herhaaldelijk sprake zijn van „leengoederen” en al wat daarmee te maken heeft. Dit maakt enige verduidelijking vooraf nodig. Een leengoed kan bestaan uit een stuk grond, inkomsten, of een ambt, toebehorend aan een leenheer, die deze goederen of rechten in leen heeft gegeven aan een ander, die daardoor zijn leenman werd. Meestal ontstond deze situatie doordat dergelijke beleningen als vergoeding van

diensten plaatsvonden, soms omdat vrije eigenaren hun bezit opdroegen aan een naburige krachtige heer, om het daarna in leen terug te ontvangen met een bescherming door die heer als tegenprestatie. Immers, leenheer en leenman beloofden elkaar steun in raad en daad. Hun verhouding droeg een militair en honorair karakter.

Een eenmaal bestaand leengoed kon zowel door verkoop door de leenman, als door vererving van bezitter veranderen. Dat kon uiteraard niet zonder de eigenlijke eigenaar, de leenheer, er in te kennen. Om erfplating mogelijk te maken was vooraf zijn toestemming (octrooi om te testen) vereist. In het geval van verkoop zien we de hele reeks gebeurtenissen het mooist: eerst is er die verkoop, gesloten buiten het plaatselijk gerecht om, want schepenen verklaarden zich steeds onbevoegd in leenzaken. Daarop gaan verkoper en koper naar het leenhof. De verkoper draagt daar het leengoed op aan zijn leenheer. Deze ontvangt het, en geeft het daarop in leen aan de koper die hem hulde doet, trouw en bijstand in raad en daad belooft: het leenverhef.

Dit geschiedde ten overstaan van het leenhof. Bij het leenverhef vond een betaling plaats: de heergewaden (oorspr. krijgsuitrusting), vermeerderd met de administratiekosten en eventuele belasting.

De leengoederen werden in een leenboek geadmistreerd, de inkomsten van heergewaden werden apart geboekt door de rentmeester der lenen. Verder moesten de leenmannen af en toe uitvoerige beschrijvingen van hun leen opsturen naar het leenhof. Soms werden de leenverheffen nog vastgelegd in afzonderlijke protocollen, de verhefboeken, die vergelijkbaar zijn met de vestboeken van de schepenen. Zo ontstond een uitvoerig archief, maar van de meeste kleine leenhoven is er maar weinig van bewaard gebleven.

Wanneer een leengoed lange tijd niet meer verheven was (door welke oorzaak ook), dan werd het als „verloren” bestempeld.

Zo waren de heren van Breda sinds ca. 1198 leenman van de hertog van Brabant. In de dertiende en begin veertiende eeuw hebben zij hun bezit in toenemende mate met schulden belast, terwijl grotere en kleinere delen ervan werden afgesplitst. De vorming van het Land van Bergen op Zoom is daarvan wel het meest opvallende voorbeeld. Cerutti meent

dat een steeds drukkender schuldenlast de reden was dat Gerard van Rasseghem, echtgenoot van Vrouwe Adelise van Liedekerke, de heerlijkheid Breda in 1327 aan de hertog van Brabant verkocht. Deze verkoop werd weliswaar aangevochten, maar behield in de praktijk zijn waarde.²

De hertog liet het aan hem teruggekeerde Land van Breda geheel opgaan in de hertogelijke administratie. Het is nu deze totale absorptie die de hierboven geschetste komplikaties deed ontstaan. Immers, de lenen die men hield van de heren van Breda, waren nu tot hertogelijke lenen geworden en onderscheidden zich in niets van de andere hertogelijke lenen. Het leenverhef van de oorspronkelijke Bredase lenen geschiedde sedert 1327 te Brussel, voor de hertog en zijn leenmannen.³ Dit leidde ertoe dat de hertogelijke klerk van het leenboek het zojuist verheven leen netjes noteerde in zijn register: het tot op heden bewaarde Casselboek.⁴ Zo kwamen daar oorspronkelijk Bredase lenen tussen oorspronkelijk Brabantse lenen te staan.

Deze situatie veranderde echter reeds na dertien jaar. In 1339 gaf de hertog aan Willem van Duvenvoorde het levenslange vruchtgebruik van de heerlijkheid Breda. Kort daarop verpandde hij de aldus belaste heerlijkheid aan Jan I en Jan II van Polanen, om in 1350 dat onderpand aan Jan II te verkopen. Willem van Duvenvoorde overleed in 1353 en eerst van toen af bezat Jan van Polanen onbezwaard de hele heerlijkheid. Het vruchtgebruik van Willem van Duvenvoorde kwam er op neer dat hij in feite als heer van Breda optrad. Na 1339 werden de Bredase lenen dan ook verheven voor deze Willem, als heer van Breda, na 1353 voor Jan van Polanen.

In Brussel kwamen er derhalve geen Bredase leenmannen meer om leenverhef te doen. In de hertogelijke administratie kwam de tussen 1327 en 1339 verheven Bredase lenen daarom als „verloren” te boek te staan. Zo komen vele ervan ook voor in het eind 14e eeuwse Boek der Verloren Lenen.⁵ Naar sommige lenen heeft men blijkbaar nog navraag gedaan, de meeste bleven voor de Brusselse klerken onvindbaar.

In de oorkonde van 1339 beloofde de hertog nadrukkelijk dat „wi ghene manne ontfæen en sellen, die binnen der heerscippen van Breda wonen”, dus dat hij geen Bredase leenmannen meer als leenman zou

aannemen.⁶ Een identieke belofte is te vinden in de verkoopakte van 1350.⁷ Het is wel duidelijk dat daarmee een praktijk, die in de jaren 1327 - 1339 als vanzelfsprekend bestaan had, nadrukkelijk beëindigd werd.

Er zou een groot aantal voorbeelden te geven zijn waarin de praktische gevolgen van de vermenging van de Bredase en Brabantse lenen gedurende die dertien jaar blijken.⁸ Een kleine bloemlezing moge hier evenwel volstaan.

Als bronnen zijn hierbij de oudste Brabantse leenboeken van belang: het Casselboek, aangelegd in 1312 en bijgehouden tot einde 1351; het Stootboek,⁹ aangelegd omstreeks 1350 en bijgehouden tot 1374, het Spechtboek¹⁰ dat in 1374 begonnen werd en tenslotte het reeds genoemde Boek der Verloren Lenen. Het Latijnsboek ontbreekt in deze reeks omdat het geen primaire bron blijkt te zijn, iets dat in deze materie slechts verwarring kan brengen.¹¹

Als eerste voorbeeld kan het goed *Heilaar* genoemd worden. Heilaar ligt juist ten westen van Breda, in de voormalige gemeente Princenhage. Thans staat er een landhuis met de resten van een park en een aantal boerderijen.¹² In het Boek der Verloren Lenen staat de hoeve Heilaar, groot zes bunder (8 hektare) als „verloren” genoteerd. In de oudere leenboeken verandert de vermelding niet, behalve in het Casselboek waar hij in het latijn staat.¹³

Nu heeft het Casselboek een structuur, die voor de interpretatie van de inhoud ervan erg belangrijk is: het boek bestaat uit twee delen, waarbij van het eerste deel een groot stuk in één ruk geschreven werd, vermoedelijk in 1312 of kort daarna. Verder bevat dat eerste deel tal van bijschrijvingen, terwijl het tweede deel puur uit nóg latere bijschrijvingen bestaat. De vermelding van Heilaar is een bijgeschreven tekst in het eerste deel, en dateert dus van ná 1312. In het Casselboek is géén oudere vermelding van dit leen te vinden, ondanks het feit dat het melding maakt van de vorige leenman in Heilaar. De konklusie moet daarom zijn dat in 1312 Heilaar niet als hertogelijk leen bekend was, tussen 1327 en 1339 te Brussel verheven werd door Hendrik Magerman, en daarna

steeds weer te Breda, zodat het leen voor Brussel „verloren” raakte. Inderdaad vinden we Heilaar terug in de oudste min of meer volledige opsomming van Bredase lenen, evenals in latere bronnen.¹⁴

Een tweede voorbeeld is de *Kaarschotse Watermolen*, die ten noordoosten van Rijsbergen op de rivier de Aa of Weerij lag.¹⁵ In 1279 werd Hendrik de Lange door de heer van Breda beleend met een hoeve land te Tichelt met toebehoren, voorts met de halve Kaarschotse Watermolen met de daarbij behorende visserij etc. en een leen- en cijnshof te Tichelt met nog wat rogge en gerst als jaarlijkse inkomsten.¹⁶ In 1337, dus juist in de kritieke periode 1327 - 1339, werd Willem van Duvenvoorde door de hertog met dit goed beleend!¹⁷ Willem van Cassel noteerde dit verhef in zijn leenboek.¹⁸ Daar bleef het bij in het leenhof van Brussel. Latere leenboeken signaleren slechts een verloren leen. De oudste lijst van Bredase lenen noemt de watermolen inderdaad weer als een Bredaas leen.¹⁹

Een nog iets fraaier voorbeeld is het *dorp Oosterhout*. In 1325 werd Willem van Duvenvoorde door Adelise, vrouwe van Breda, en Gerard van Rasseghem beleend met het dorp Oosterhout. In 1329 werd hij nogmaals met hetzelfde goed beleend, nu door de hertog. Vervolgens beleende Jan II van Polanen, met toestemming van Willem van Duvenvoorde die toen het vruchtgebruik had van de heerlijkheid Breda, heer Willem van Dongen met Oosterhout in 1344.²⁰ Vlak vóór en ná de periode blijkt Oosterhout duidelijk een Bredaas leen, maar in het genoemde tijdvak werd het van de hertog in leen gehouden. Bijgevolg vinden we Oosterhout in het Casselboek als bijschrijving. In de latere registers, tot in het Boek der Verloren Lenen, als verloren leen.²¹

Het criterium om een niet oorspronkelijk hertogelijk leen te herkennen is dus vrij eenvoudig: als het leen niet als eerste inschrijving in het Casselboek staat, maar slechts als bijschrijving; daarna tot verloren leen wordt en bovendien vóór 1327 en/of na 1339 als Bredaas leen gevonden wordt, dan is er duidelijk sprake van een geval van vermenging uit de hertogelijke periode.

Helaas zijn lang niet alle gevallen zo duidelijk als de hier getoonde. Heel wat Bredase lenen waren niet groter dan een weiland. Daardoor is het haast onmogelijk ze te herkennen in de lijst van lenen uit 1474, als ze verder alleen in 1327 - 1339 vermeld werden. Als frappant voorbeeld kan het volgende dienen:

„Hugo Lemmens hout I buenre lants te *Cleijne Zundert* ende was Lisabethe Jans sHonds wijf”.

Dit leen staat in het Casselboek als een bijschrijving op de naam van Elisabeth sHonds de Zonderde, maar het is niet te vinden in de reeks oorspronkelijke inschrijvingen. Wat dat betreft kan het een Bredaas leen zijn. In 1474 heeft de heer van Breda in Klein Zundert heel wat lenen, waartussen dit perceel van 1,3 hektare onmogelijk te herkennen is. Gezien het feit dat de kern van Zundert nog onder de hertog hoorde („Zundert-Hertog”) is het in principe mogelijk dat bedoelde bunder niet tot het Nassause gedeelte van Zundert, maar tot het hertogelijke deel behoorde. Dat is echter allerminst aannemelijk, want het rechtsgebied van Zundert-Hertog viel samen met het hertogelijk leen Zundert, en er blijkt geen band tussen die bunder en dat hertogelijke Zundert.²² In ieder dorp waar hertogelijke enklaves waren, bestaat het gevaar dat men al te snel Bredase lenen voor hertogelijk houdt. Heilaar zou zo gemakkelijk ten onrechte voor een deel van Hage-Hertog gehouden kunnen worden.

Een écht hertogelijk leen, dat afstamt van een der uitzonderingsgebieden van omtrent 1198, werd in 1312 als oorspronkelijke inschrijving in het Casselboek genoteerd. Bovendien is er een goede kans dat het er nogmaals in voorkomt, want binnen de periode van veertig jaar dat dit register in gebruik bleef, viel er meestal wel een wisseling van leenman. Zo bracht *Roosendaals Gageldonk* het tot niet minder dan vijf vermeldingen in het Casselboek, beginnend met een eerste inschrijving en eindigend met de laatst gedateerde uit het hele boek!²³ Bovendien blijft zo'n echt hertogelijke leen voorkomen in alle latere leenboeken, zonder dat het verloren raakt.

Zo wordt *Princenbaags Gageldonk* nog vermeld in de leenboeken die de Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag tot 1795 gebruikte!²⁴

Tot hier werden eenvoudige gevallen behandeld. Twee bijzondere situaties vragen in dit bestek echter nog nadere aandacht. Niet omdat ook hier Willem van Duvenvoorde een rol speelt, maar omdat beide situaties geheel afwijken van wat hiervoor geschetst werd. Om te beginnen de omgekeerde gang van zaken: een hertogelijk leen werd tot Bredaas leen! Of althans, zo lijkt het toch. Het betreft een hoeve met een leenhof en nog 20 £ aan inkomsten, mogelijk uit cijns. Die hoeve bevond zich ergens in de streek van *Meer en Hoogstraten* in het huidige België. In het Casselboek staat zij als eerste inschrijving op naam van Arnt van den Houte, terwijl er bijgeschreven staat dat Jan van den Houte opvolgde. Daarna moet Willem van Duvenvoorde dit goed verworven hebben en het prijkt vervolgens tussen de verloren lenen die op zijn naam staan in het Boek der Verloren Lenen. De overige lenen in dat rijtje zijn alle oorspronkelijk Bredase lenen, wat men zich in Brussel wel gerealiseerd zal hebben. Onder die „camouflage” heeft de hertogelijke administratie dit ene oorspronkelijk Brabantse leen blijkbaar laten schieten. Anderzijds lijken de heren van Breda dit goed van Willem van Duvenvoorde verworven te hebben en het vervolgens weer als leen te hebben uitgegeven. Dit zou de aanwezigheid van een complex Bredase lenen in de bedoelde streek kunnen verklaren. Tussen die lenen zit ook een cijnsrecht.²⁵ Dit lijkt dus een ware verwisseling: een hertogelijk leen wordt tot Bredaas leen.

Het andere geval is een bezit in het aan de Hollands-Brabantse grens gelegen *Wagenberg* (gemeente Terheijden). Cerutti en Juten veronderstelden dat de hoge heerlijkheid over een hoeve van 8 bunder (ruim 10 hektaren) aldaar ook behoorde tot de uitzonderingen van ca. 1198. Om te beginnen blijkt dit leen in het geheel niet te vinden in het Casselboek, zoals wel meer van Willem van Duvenvoorde's lenen. Wel komt het voor in het Boek der Verloren Lenen, maar uit het 15e eeuwse Hooftleenboek blijkt dat dit ten onrechte was: nog in 1604 werd de hoge heerlijkheid over acht bunder te Wagenberg als afzonderlijk hertogelijk leen door de heer van Breda te Brussel verheven. Daarna gebeurde hetzelfde in Den Haag.²⁶

Waar het, zoals hier, goederen van Willem van Duvenvoorde betreft,

beschikken we meestal over enige oorkonden, bewaard in het archief van de Nassau Domeinraad. Ook in dit geval: in 1349 beleende de hertog Willem met deze hoge heerlijkheid. Dat wil zeggen dat Willem dit stukje van de heerlijkheid Breda volledig in leen kreeg, terwijl hij sedert 1339 van de rest slechts het vruchtgebruik genoot. Een subtiel verschil dat merkbaar van belang was omdat kort daarop de rest van de heerlijkheid Breda door de hertog aan Jan van Polanen verkocht en in leen gegeven werd. Het resultaat van deze operatie was nu dat Willem het vruchtgebruik had van de hoge heerlijkheid en andere rechten van de heer van Breda, waarmee Jan van Polanen beleend was, terwijl over die acht bunder te Wagenberg alle rechten aan hem toebehoorden.²⁷

Door het leenhof te Brussel werd dat alles gezien als een afsplitsing uit het Land van Breda, zodat „Wagenberg” als een nieuw gevormd hertogelijk leen opgevat werd. Dat verklaart ook waarom dit leen sindsdien, evenals het Land van Breda, volgens het Brabants leenrecht verheven werd. Dit gebeurde na 1353 echter steeds door de heren van Breda zodat de afsplitsing verder in de praktijk geen enkel gevolg had.

Met al deze voorbeelden hoop ik aangetoond te hebben dat bij het bestuderen van mogelijke hertogelijke enklaves in het Land van Breda zorgvuldig gewerkt moet worden. Raadpleging van het Casselboek en nauwkeurige waarneming van inktsoorten en handschriften blijkt noodzakelijk om tot juiste konklusies te geraken.

Tevens blijkt de mogelijkheid aanwezig dat de tijdelijke vermenging van Bredase en Brabantse lenen tot een blijvende verandering van de leenverhouding leidde, zoals bij de buiten het Land van Breda gelegen hoeve van Arnt van den Houte.

AANTEKENINGEN

LVB Algemeen Rijksarchief te Brussel: Archief van het leenhof van Brabant.
 RK Algemeen Rijksarchief te Brussel: Archief van de Rekenkamer.
 RVB Rijksarchief in Den Bosch: Archief van de Raad van Brabant in Den Haag.

- ¹ F. F. X. Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda I* (Utrecht, 1956) nummers 8 en 9. (Hierna aangehaald als *Rechtsbronnen*).
- ² *Rechtsbronnen*, XLIX.
- ³ Tor in 1430 was dit in Brabant steeds gebruikelijk. Zie M. Martens, „l'Administration du domain ducal en Brabant au moyen age”, *Verhandelingen van de Koninklijke Belgische Akademie*, 2e reeks, XLVIII (1953) 39.
- ⁴ RK 542.
- ⁵ LVB 5.
- ⁶ *Rechtsbronnen*, 167.
- ⁷ *Rechtsbronnen*, 197.
- ⁸ Een aantal hiervan werd uitgewerkt in: K. Leenders, *Vermenging en verwisseling van Bredase en Brabantse leengoederen in en om het Land van Breda tijdens het hertogelijk beheer der Bredase goederen 1327 - 1339* (Breda, 1973) (gestencilde uitgave Werkgroep Haagse Beemden).
- ⁹ LVB 2.
- ¹⁰ LVB 4.
- ¹¹ L. Bril, „Les premiers registres féodaux de Brabant”, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis CXXIII* (1958) 1 - 9.
 K. Leenders, „Het oudste leenboek van Brabant”, *Brabants Heem XXIX* (1977) 10 - 13.
- ¹² Buurstedestraat 144, 146, Breda.
- ¹³ RK 542, I, fol. 14r; LVB 2, fol. 23v; LVB 4, fol. 160v; LVB 5, fol. 18v.
- ¹⁴ LVB Denombrement 2100bis, fol. 13 (op naam van Goessen van Romen, 1474).
 Zie ook *Rechtsbronnen*, nummer 833 (1476, verwijst naar 1462).
- ¹⁵ Kruising Watermolenweg en Aa of Weerij, Rijsbergen.
- ¹⁶ *Rechtsbronnen*, nummer 52.
- ¹⁷ *Rechtsbronnen*, nummer 165.
- ¹⁸ RK 542, II, fol. 8v; LVB 4, fol. 160v; LVB 5, fol. 18v.
- ¹⁹ LVB Denombrement 2100bis, fol. 37v-38r (1474).
- ²⁰ *Rechtsbronnen*, nummers 123, 140, 182.
- ²¹ RK 542, I, fol. 13v; LVB 4, fol. 161r; LVB 5, fol. 19r.
- ²² RK 542, I, fol. 6v; LVB 2, fol. 23v; LVB 5, fol. 17r; LVB Denombrement 2100bis, fol. 30v-44v.
- ²³ RK 542, I, fol. 8v (11e); II, fol. 15r (2e); I, fol. 7v; II, fol. 12r (9e); II, fol. 21r (één na laatste).
- ²⁴ RVB 1330, RVB 1335.
- ²⁵ RK 542, I, fol. 1r; LVB 4, fol. 160r; LVB 5, fol. 19v; LVB Denombrement 2100bis, fol. 53r-56v.
- ²⁶ LVB 4, fol. 161v; LVB 5, fol. 19v; LVB 19, fol. 386r; RVB 1330; RVB 1335.
- ²⁷ *Rechtsbronnen*, nummer 193.